

© Андрейчин М. А., Юкало В. Я., 2024
 УДК 616.9:821.161.2
 DOI 10.11603/1681-2727.2024.3.14879

М. А. Андрейчин, В. Я. Юкало

ТВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ІНФЕКЦІЙНІ ХВОРОБИ

Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського
 Міністерства охорони здоров'я України

Розглянуто твори української літератури, в яких відображено інфекційні хвороби. Здійснено опис і аналіз фактів фіксації інфекційних хвороб, епідемій в основних жанрах давньої літератури, в поезії і прозі XIX-XXI ст. Охарактеризовано художню рецепцію інфекційних хвороб і їх лікування в літературних творах. Обґрунтовано важливість осмислення хвороби через сприйняття художнього образу для формування професійної компетентності лікаря. Наведено рекомендації щодо використання творів української літератури про інфекційні хвороби у вивченні фахових і загальних дисциплін у медичному закладі вищої освіти.

Ключові слова: українська література, інфекційні хвороби, художня рецепція, професійна компетентність лікаря.

Літературні твори є одними з першоджерел для вивчення підходів до лікування хвороб у різні історичні епохи та однією з форм художнього освоєння людиною дійсності. Збір і опис фактів фіксації інфекційних хвороб у творах української літератури на всіх етапах її історичного розвитку, аналіз художньої рецепції цих хвороб та їх лікування дозволяє розширити зміст поняття «інфекційні хвороби».

Читання художніх творів, тематика яких стосується певних хвороб і в яких зображено лікарів і лікування, завдяки особливій дії художнього образу, формує погляд на хворобу крізь призму індивідуально-авторського світогляду, дозволяє читачеві «вжитися» у художній світ літературного твору і відчувати та зрозуміти психологічний стан людини, в тому числі самого лікаря і/або хворого. Сприйняття творів мистецтва, зокрема літературних, впливає на формування професійної емпатії медичного працівника, здатності розуміти думки, почуття, потреби інших людей, зокрема хворих, емоційно відгукуватися на їхні переживання, чутливо заглиблюватись у сутність події, явища тощо. Це є важливим аспектом формування професійної компетентності та емпатії лікаря.

Тому важливо описати твори української художньої літератури, в яких відображено інфекційні хвороби, для

залучення виявлених фактів у науковий обіг і в навчальний процес у медичних коледжах та університетах. Наукових робіт, присвячених цьому питанню, нами не знайдено. Лише в творах з історії медицини зрідка можна побачити цитування літописних повідомлень про епідемії. Це все зумовлює актуальність вибраної теми.

Метою цього дослідження є зібрати та описати факти фіксації інфекційних хвороб у творах української літератури на етапах її історії, здійснити аналіз художньої рецепції цих хвороб і їх лікування, встановити контекст, обґрунтувати важливість для формування професійної компетентності лікаря, надати рекомендації щодо використання таких творів у вивченні дисциплін професійної і загальної підготовки в медичному закладі вищої освіти.

Перші факти фіксації інфекційних хвороб в українській літературі знаходимо в історіографічних творах, адже найбільші з епідемій, що виникали в минулі епохи, вражали сучасників і як події великої ваги вносилися в літописи. Так, у Літописі Руському, який складався від невідомих часів до початку XIV ст., маємо, правда, не зовсім ясні, згадки про епідемії.

Під роком 1092 записано: «У ці ж часи **багато людей умирало** [тут і далі у цитатах виділення жирним шрифтом наші. – М. А., В. Ю.] од різних недуг, так що говорили ті, які продають гроби: «Продали ми гробів од Філіппового дня до м'ясопусту сім тисяч. А це сталося за гріхи наші, бо умножилися гріхи наші і неправди. Се ж навів на нас Бог, велячи нам мати покаєння, і здержатися од гріха, і зависті, і од інших злих діл диявольських» [1]. Припускають, що така велика смертність у Києві від 14 листопада 1092 до 20 лютого 1093 р. була спричинена ускладненнями після осінньо-зимової епідемії грипу [1].

Під роком 1229, де йдеться про облогу Галича королем угорським Белою IV, зазначено: «Бъ попусти на нѣ **раноу фарановоу** градоже крѣплашеса . а Бѣла изнемогаше . и поиде ѿ града» [2], у перекладі з давньоруської: «[І] напустив Бог на них, [угрів], **кару фараоновоу**, – город же стояв крѣпко, – і [король] Бела знесилювався, і пішов од города» [1]. Давньоруський периф-

раз «рана фараонова» (сучасне «кара фараонова») тут означає десяту кару – пошесть [1, 3].

Під роком 1283 читаємо про похід татар на Угрів і Ляхів: «и **измре** в гордѣхъ во встою **бещисленое множество** . друзии же изомроша в селѣхъ . вышедше из городовъ . по шестви безаконныхъ Агаранъ» [2], у перекладі з давньоруської: «**І померло** в городах в облозі незчисленне множество, а інші померли в селах, вийшовши з городів, після того, як пішли нечестиві агаряни» [1]; під роком 1284: «Тое же зимы не токмо и во шдинои Роуси бы^с гнѣвъ Бий . **моромъ** . но и в Ляхохъ тое же зимы и в Татарехъ . изомре все кони и скоти . и швцѣ . все изомре не встася ничего же» [2], у перекладі з давньоруської: «Тої ж зими не тільки в одній Русі був гнів Божий, **мором**. Але і в Ляхах тої ж зими і в Татарах вимерли всі коні і скоти, і вівці. Все вимерло: не залишилося нічого». У цих записах йдеться про епідемію 1287-1288 рр. (неправильне датування у літописі).

У козацьких літописах, літературних пам'ятках XVII-поч. XVIII ст., маємо описи епідемій чуми 1652 і 1690 рр. У Літописі Самовидця так повідомляється про ці народні лиха: «Року 1652. (...) Того ж року **барзо приморки великіє** были в Корсуню и по иных городах в тих повітах, также и на Задніпру в Переясловлю и в пригородках его, в Носовці, Прилуці, опроч Ніжина, – много вимерло людей, же пусти zostали двори» [4]; «Року 1690. (...) В Самарі, новом містечку, **барзо мор великий**, же усе вимерло и воевода зараз навесні, от которого и по иных містах появился **мор**» [4].

Літопис Самійла Величка дає детальніші описи з коментарями про причину нещастя, з повідомленням про успішні протиепідемічні заходи. Про моровицю 1652 р. написано: «Того ж літа, караючи грішні людські дії, завдяки невідомій своїй волі, **впав** на малоросійську Україну, що лежить обіруч річки Дніпра, **гнів Божий і вдарив на неї смертоносною правицею** так, що в Києві та в інших малоросійських містах і селах **багато хто позбувся свого тимчасового життя** і мусив оселитись у вічності. **Інші ж, яких було вигнано** зі своїх жител у Королівщину, **знову повернулися** і почали жити в своїх колишніх мешканнях» [5].

Під 1656 р. у творі Самійла Величка також згадується про моровицю під час польсько-шведської війни, яка деморалізувала і ослабила військо польського короля: «У польському війську, що стояло під Варшавою, не лише почався великий голод, але й пішла, завдяки довгому дев'ятитижневому стоянню на одному місці, **густа смертоносна пошесть**» [5].

Чуму 1680-го року змальовано так: «Того ж року в Казикермені, в турецькому місті над Дніпром, значно плундрувало **морове повітря** і вигубило казикерменського бея з усім його домом. Потім і в Запорозькій Січі

під осінь **те ж таки повітря** учинило значну шкоду в Запорозькому війську» [5].

Епідемію під час Віденської війни 1683 р. подано одним штрихом: «...дуже докучало й **морове повітря**, яке змножувалося від смороду» [5].

Чуму 1690-го року описано так: «Коли минув, побачений у цій саранчі, гнів Божий, одразу в Новобородицькому, самарському місті постала **велика моровиця**, і то така, що в тому місті мало залишилося людей. Тамтешній воєвода князь Ржевський не минув того смертельного удару, син же його перехворів. У той-таки час вимерло повністю й інше містечко, вище по Самарі, Сергієв, тобто Вольнес» [5].

Чуму 1697-го року в Стамбулі (Константинополі) змальовано так: «Потім, 30 березня, було донесено з Кракова в Малу Росію такі газети, що в Константинополі постало було **морове повітря**, яке умертвляло за день кількадесят чоловік. Через це й турецький султан, мешкаючи в Андріанополі, хоч прибирався на війну у Венгри супроти цісаря, але **після утишення того повітря**, прибувши в Царград, начебто суворо наказав, щоб був скоро споряджений і виготований великий флот...» [5].

«Історія Русів», пам'ятка української історичної прози і публіцистики II пол. XVIII ст., написана невідомим автором мовою, близькою до російської, так описує пошесть 1710 р.: «Руины Шведскія и погибшія в ней многія тѣла челошескія, худо похороненныя или разнесенныя звѣрьми и птицами на поверхность земную, изринули в 1710 году страшную в Малоросіи **моровую язву**. Она началась из Полтавщины и протянулась в Польшу и Галицію, от чего весьма много померло людей вездѣ, а паче в Киевѣ и других лучших городах, в которые, обыкновенно, во время руин стекается народ со всѣх раззоренных селеній и приносит с собою бѣдность, отчаяніе, бользнь и самую смерть» [6].

Усі літописці причину епідемій вбачають у прояві гніву Божого за гріхи. В описах хвороби відчутний вплив панівної в тогочасній медичній науці теорії міазмів.

В українських літописах на позначення епідемії взагалі і важкої інфекційної хвороби чуми зокрема засвідчено лексему мор, з низкою варіантних і похідних назв: **моровиця, приморки, морове повітря, морова язва**, а також слово **пошесть**. Слово **пошесть** – первісна народна назва цих хвороб, пов'язана із церковнослов'янським **пошьстиє** «рух», із словом шестувати «іти, мандрувати», вказує на динаміку, масовість поширення інфекційного захворювання; слово **мор** пов'язане із словом **мерти** – вказує на високу летальність від хвороби; слова **морове повітря, повітря** вживаються як український відповідник до лат. *tiasta* і вказують на тодішнє хибне розуміння причини виникнення інфекційної хвороби – надходження невідомих «міаз-

мів», продуктів гниття з повітря [7, 8]. Слова *пошесть*, *пошесний* й донині функціонують в українській мові як синоніми до інтернаціоналізмів *епідемія*, *епідемічний*.

Цікавий для інфекціоніста ще один твір давньої української літератури – «Києво-Печерський патерик», складений ченцями Печерського монастиря в добу його розквіту (XIII ст.). Печерський монастир у перші століття після заснування жив за строгим Студійським уставом і принципом співжиття для ченців (кіновія). Устав вимагав від ченця повного зречення від особистої власності, дисципліни та участі у фізичній праці. Ченці практикували ісихазм і мали великий духовний авторитет у суспільстві.

Зібрані у «Києво-Печерському патерику» оповідання про життя найсвітліших членів монастирської громади поширювалися поміж письменними людьми давньої України та шляхом усної традиції розходилися серед широких людських мас [9]. І до цього часу цей твір користується популярністю серед читачів, зазнає численних перевидань.

У «Києво-Печерському патерику», у слові 34 «Про преподобного Спиридона Проскурника та про Алімпія Іконописця», описано випадок чудесного зцілення від прокази. Його здійснив Алімпій Печерський (бл. 1050-1114). Алімпій Печерський нині вшановується православною церквою як преподобний: тропар Алімпію уведено до 4-ї пісні «Канон преподобним отцям Печерським» ієромонаха Мелетія Сирига, укладеного 1643 р. з благословення Петра Могили, що вважається актом місцевої канонізації [10].

В оповіданні йдеться про те, що один із київських багатіїв хворів на проказу. Він отримав найкраще лікування, яке було доступне для дуже заможної людини того часу: у волхвів (язичницька народна медицина), у вчених лікарів, але ставало тільки гірше: «И нѣкто от Киева богатых **прокажень** сый, и много от волхвовъ и от врачевъ врачомем бываше, и от иновѣрныхъ человекъ искаше помощи, и не получи, но и горшее собѣ приобрѣте» [9].

Після цього хворий звернувся до ченців Печерського монастиря: «І хтось з його друзів змусив його йти в Печерський монастир й просити деяких отців, щоб помолилися за нього. Коли його привели до монастиря, ігумен повелів напоїти його з колодязя святого Теодосія, голову ж і лице йому помазали. І негайно скипів увесь гноєм за невірство його так, що всі втекли від смороду. Чоловік же повернувся додому, плачучи й нарікаючи, і не виходив звідти багато днів через сморід, і говорив друзям своїм: «Покрив сором лице моє, чужим став братам моїм, і нерідним сином матері моєї, оскільки не з вірою прийшов до святих Антонія і Теодосія». І так перебував повсякдень, чекаючи смерті. Дещо пізніше

отямився, обмислив свої зогрішення, прийшовши до преподобного Алімпія і покався йому. Блаженний же говорить йому: «Чадо, добре сотворив еси, висповідавши Богові гріхи свої переді мною, недостойним. Каже бо пророк Давид: «Висповідую свої беззаконня Господові, і Той відпустить нечестя серця мого». І багато повчивши його ж про спасіння душі, і взяв посудину для фарб, і покрит фарбою, якою ікони писав, і цим лице його прикрасив і струпи гнійні замазав, і цим до первісної подоби та благородного вигляду перетворив. Привів його у Божественну Церкву Печерську, дав йому причастя Святих Тайн і повелів йому умитися водою, якою священники вмиваються. І тут негайно спали йому струпи і зцілюся. <...> Того ж зціленого правнук обкував кивот золотом над Святою Трапезою за очищення того, і тому скорому зціленню всі здивувалися» [9]. (Тут і далі в статті текст патерика подаємо в нашому перекладі з церковнослов'янської мови; див. також адаптацію українською мовою Ірини Жиленко: [11]).

В оповіданні наведено похвалу блаженному Алімпію, який у своїх діях уподібнився до Христових справ, лікуючи хвороби тілесні та душевні: «Побачте розум блаженного. Христу бо уподобився: як же Господь прокаженого зцілив і повелів йому показатися священникам і принести дар за очищення його, так і цей святий унікає величання. Як же і Христос сліпого зцілив, але повелів йому йти до Силуамової купелі вимитися, так і цей блаженний спершу фарбою прикрашає образ, засмерджений невірою, честь же творить і служителям Божим, щоб і ті стали разом з ним співучасниками чуда. Водою ж того обмивши, не тільки від тілесних проказ очистив, а й від душевних» [9].

В оповіданні викладено пояснення механізму чудесного зцілення: «Каже ж преподобний Алімпій: «Братіє! Прислухайтесь до сказаного: «Не може раб на двох панів працювати». Так же і цей спершу поневолився ворогу чарування гріхом, потім же прийшов до Бога, хоч і зневірився раніше у спасінні своєму. Хвороба прокази напала на нього через його невірство. «Просіть бо, – каже Господь, – і не просто просіть, а з вірою просіть, і отримаєте». І коли ж покався перед Богом і мене свідком зробив, і Скорий на Милість його обдарував. І пішов зцілений у дім свій, славлячи Бога й Пречисту Матір, Котра Того породила, і преподобних отців наших Антонія і Теодосія і блаженного Алімпія. Це бо новий нам Єлисей, що Неємана Сиріянина від прокази зцілив»» [9].

Як відомо, проказа – одна з найстаріших шкірних хвороб, відомих задовго до нашої ери. Вважалося, що причиною виникнення прокази є гріх чарування, чаклунства, звернення до служителів язичницького культу [7]. Людей, які займалися чаруванням і ворожінням, звертались до волхвів, у ту переломну епоху, в часи

утвердження християнства ставили в один ряд з найбільшими грішниками, протиставляючи апостолам і мученикам.

Французький історик Жак Ле Гофф писав, що «символічна і *par excellence* ідеологічна хвороба Середньовіччя – проказа (що виконує такі самі функції, як і рак у нашому суспільстві) – є насамперед проказою душі». І продовжує, аналізуючи проповіді єпископа VI ст. Цезарія Арльського: «Проказа – невідв'язна, непростенна хвороба, хвороба-мана, яку в середині XIV ст. заступить чума; проказа походить від сексуального надужиття, зокрема й подружнього, – так пляма бруду, учиненого во плоті, виходить назовні» [7].

З цих міркувань можна вивести значення слова **проказа**, яке було в старослов'янській мові, як 'гріхове псування і загибель душі і тіла'. Етимологи значення слова **проказа** пов'язують з пізньослов'янським дієсловом **prokaziti* 'знищити', що утворене за допомогою префікса *pro* від дієслова **kaziti* 'казити' з первинним значенням 'спричинювати загибель, знищувати, псувати; казити' [7, 8].

Є підстави стверджувати, що у тексті розповіді про Алімпія з «Києво-Печерського патерика» (XIII-XV ст.) описано основні ознаки прокази як хвороби. Тут маємо першу фіксацію в оригінальних києворуських пам'ятках слів **проказа** і **прокажений** як термінів, на позначення шкірної хвороби і хворого на лепру: «**больма проказа нападе на нь**» [9], «**И нькто от Киева богатых прокаженъ бысть**» [9]. Термін **проказа** функціонує в сучасній українській медичній мові як синонім до інтернаціоналізму *лепра*.

Як бачимо, у давній українській літературі інфекційні хвороби фігурують в основних тодішніх літературних жанрах, макрожанрах, – у патерику і літописах. Пошесні хвороби, передусім проказа і чума, у цих творах зображені як світове зло, кара Божа за людські гріхи. У творах української літератури XIX-XXI ст. ця тема буде продовжена і розширена.

Важливою темою поетичних роздумів Тараса Шевченка є широко сформульоване почуття прокляття, злої долі, що нависла над Україною. У вірші «Чума» (1848) пошесть стає одним із символів цієї недолі:

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла
І со *святими* не співала,
Чи городом, чи то селом
Мете собі, як помелом [12].

Поет змальовує жахливу картину перетворення квітучого українського села в могилу: село цвіте, а люди «Позамикалися у хатах Та й мруть», реве голодна худоба, давно не чути дзвону, а «гробокпателі», «зашиті в

шкуру і в смолі», волочать трупи ланцюгами за царину – і засипають без домовин. Вимирає все село, вмирають «гробокпателі». Після того

Ще довго село зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.
Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке-то людям горе
Чума виробляла [12].

Зазначимо, що поштоухом до написання цієї притчі була епідемія холери 1847-1848 рр., яка охопила територію майже шести губерній Російської імперії. Серед жертв епідемії була рідна сестра поета – Катерина, про що він довідався значно пізніше. Про холеру йдеться й у віршах «І знов мені не привезла...» та «Ой не п'ються пива-меди...» [12]. Останній генетично пов'язаний з народними піснями, в яких розповідається про хворобу і смерть чумака в дорозі. У Шевченковому творі згадується Одеса: «Із Одеси преславної Завезли чуму». Ця реальність була навіяна відомостями про вже згадану епідемію холери, центром поширення якої була й Одеса, поряд з іншими портовими містами.

У контексті боротьби з чумою як із світовим злом сприймається поезія періоду другої світової війни Павла Тичини «Я утверждаюсь». Вірш написано 1943 р., коли фашисти (коричнева чума) надто далеко зайшли в глиб України. Поет стверджує, що його народ протягом свого існування вийшов переможцем над усіма викликами і ворогами. Могутньо і сильно звучить ненависть до ворога і віра в сили народу, армії, в перемогу:

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка **чума** косила! –
а сила знову розцвіла.

Щоб жить – ні в кого права не питаюсь.
Щоб жить – я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу [13].

Цей вірш П. Тичини нині набув актуальності в контексті боротьби з «ноювою чумою XXI століття» – рашизмом, з'явилася сучасна переробка поетичного твору [13].

Переборенню викликів, кинутих новітньою чумою, боротьбі з темрявою, злом присвячено також твори сучасної письменниці Ярослави Матічин «Лицар Крові, чи Смертьєне танго Чуми» (2016), «Чума у наших головах» (2022), «Війна і чума» (2022) [14].

Епізоди боротьби з інфекційними хворобами знайшли місце на сторінках творів західноукраїнського письменника кін. XIX-поч. XX ст. Андрія Чайковського. У широковідомій повісті «Олюнька» (1895) згадуються події, які відбувалися в серпні 1856 р. під час холери неподалік від Самбора [15]. У повісті «Бразилійський гаразд» (1896) відтворено долю емігрантів до Бразилії, яких там чекала не тільки тяжка праця, а й пошесні хвороби (жовта гарячка). Уся сім'я головного героя твору Петра Рубахи гине від цієї хвороби [16]. Жовта гарячка згадується також в оповіданні ще одного західноукраїнського письменника Тимотея Бордуляка «Іван Бразилієць» (1899) [17].

Головний герой оповідання «Смерть Василька» Ольги Дучимінської (1883-1988) хворіє на «грудну недугу» (туберкульоз). У художню канву твору вплітається опис симптомів хвороби протягом всього її перебігу та побутових умов, в яких жили галицькі селяни. В оповіданні згадується ще одна хвороба – «хробак» (теніоз) [18].

Оповідання і новели видатного письменника-лікаря з Поділля Модеста Пилиповича Левицького (1866-1932) найчастіше виростили з його особистих вражень і спостережень, якихось характерних випадків з життя, із власної лікарської практики. Так, дія новел «Забув» (1902), «Санітар» (1903), «Негайна справа» (1907) відбувається в гнітючій атмосфері на тлі дитячої епідемії скарлатини і холери на Волинському Поліссі. Лікар з новели «Експерти» (1907) разом з представником імперської адміністрації бере участь в інспекції м'ясної крамниці. Лікар з оповідання «Деда» (1907) лікує грузина Шію, якого забрали в царську армію хворим на туберкульоз. Лікар-оповідач з твору «Одно слово» (1913) описує випадок лікування хворого на туберкульоз «меламеда, жидівського учителя». Блискучі діалоги новели в усіх нюансах зображають як лікар спілкується з тяжкохворим, його близькими, делікатно й обережно, залишаючи надію на продовження життя, можливий успішний результат [19].

Досить детально змальовано працю лікаря під час епідемій холери 1892 і 1903 рр. в новелі «Санітар» (1903). У невласне пряму мову органічно введено описи пошесті, передані засобами науково-популярного стилю. Оповідач у цьому творі – це досвідчений лікар, який бореться як може не тільки з хворобою, а й з темрявою і забобонами, що панують серед простих людей і часто є причиною багатьох нещасть. Цей лікар вміє знайти спільну мову як зі своїми пацієнтами-селянами, так і з фельдшерами та санітарами, переконати їх у необхідності дотримуватися санітарно-гігієнічних вимог [19].

Новаторство М. Левицького як письменника насамперед в тому, що він перший в українській літературі

почав писати твори з життя лікарів, створивши галерею їхніх образів. Крім того, М. Левицький відіграв важливу роль у збагаченні української літературної мови уведенням у художній стиль медичної термінології. В оповіданнях з життя лікарів він широко вживає понад 60 медичних термінів – уводить їх у мову лікаря-оповідача, у діалоги медичних працівників, інших персонажів. Це збагачувало художній стиль, сприяло проникненню медичних термінів в інші стилі, насамперед в розмовний, їх закріпленню в мові, інтелектуалізації національної мови [20].

В іншому плані висвітлюються інфекційні хвороби в поезії неокласика Миколи Зерова (1890-1937) «К тифу моєму» і в автобіографічному романі Володимира Сосяри (1898-1965) «Третя Рота». У цих творах відображено фізичний і моральний стан людини під час хвороби у сприйнятті художньої особистості.

Сонетоїд М. Зерова «К тифу моєму», створений 1920 р. для вузького кола приятелів, які розуміли кожен натяк і кожну деталь твору, був навіяний поетові захворюванням на тиф з рецидивним перебігом:

Тифе мій! Ти непристойний гість.
Вже й «прощай» сказав (слова спасенні),
Потім став – господарям на злість –
І на ганку править теревені.
Натякаєш, але все дарма:
Краю довгій бесіді нема,
Як осіннім туманам та зливам –
Це в хворобі зветься **рецидивом**.

Тифе мій! На мене ти наліг,
І чотири я пролежав тижні:
Знав гарячки бистрі перебіжні,
Власних ніг порухувати не міг
І молився в розпачі густому:
«Милий гостю! Чи не час додому?» [21].

Рецидивний тиф у поезії уособлено в образі гостя, який вже зібрався йти додому, але несподівано став на ганку і продовжив нескінченну розмову.

У написаному 1960 р. романі «Третя Рота» В. Сосяри з повною відвертістю змальовує власне життя, його успіхи і біди. З великою ретельністю в творі описано усі недуги письменника та його рідних і знайомих. З часів дитинства В. Сосяри згадує випадки скарлатини, і навіть стверджує, що йому та іншим дітям «зробили прищеплення од неї» в Сьомій Роті в школі (Можливо, така практика й існувала на поч. XX ст. в окремих лікувальних закладах). У Донецьку від скарлатини помирає його брат Коля. Серед друзів є жертви хвороби. Далі письменник згадує, що сам хворів на малярію, описує перебіг віспи в брата Олежика і епідемію холери в с. Чорногорівка на Донеччині [22].

Але найяскравішими в книжці є описи тифу, на який В. Сосюра двічі хворів під час воєнних дій 1919-1920 рр., перебуваючи в петлюрівській армії і в полоні у денікінців. Майстерність у зображенні переживань ліричного героя під час хвороби тут досягається завдяки застосуванню різноманітних емоційно-експресивних засобів: насичення тексту особовими займенниками, використання номінативних, еліптичних речень, інверсії, парцеляції тощо [22].

Одним з епізодів роману Юрія Яновського «Вершники» (1935) є захворювання на тиф командира загону під час бойових дій, а епізодом роману «Мир» (1956) є помилка молодої лікарки на початковому етапі лікування щодо диференційної діагностики запалення легень і висипного тифу [23].

В оповіданні видатного письменника 20-30-х рр. ХХ ст. Валер'яна Підмогильного (1901-1937) «В епідемічному бараці» (1922) зображено побут і роботу лікаря, «фершала», «сестер-жалібниць», «покоївок» епідемічного бараку, хворих, очевидно на тиф, у різних клінічних станах, і шукання свого місця в житті, на тлі пошесті, зойків людського болю й смерті [24]. Це оповідання через сто років стало лейтмотивом літературно-публіцистичного твору Романа Горбика і Яни Примаченко «В епідемічному бараці: пандемія та диктатура в українській літературі 1920 року» (2020), інформаційним приводом до написання якого послужила епідемія коронавірусу [25].

Діяльність лікаря є основною темою роману «За ширмою» (1957) великого майстра психологічної прози Бориса Антоненка-Давидовича (1899-1984). Це перший в українській літературі великий прозовий твір, в центрі зображення якого перебуває приватне життя і професійна діяльність лікаря з усіма проблемами і суперечностями. Тут вперше показано світ крізь призму сприйняття лікаря. У цій тематичній групі твір і досі залишається неперевершеним з художнього боку. Зазначимо, що сам автор деякий час працював фельдшером.

Головний герой твору лікар Олександр Іванович Постоловський працює у віддаленому узбецькому кишлаку, де йому доводиться вести боротьбу з такими інфекційними хворобами, як малярія, туберкульоз, віспа, дифтерія, бешиха, мокнуча екзема грудей. Успішна діяльність Олександра Івановича, його авторитет серед узбецьких селян визначаються насамперед людяністю, увагою, тактом і ввічливістю лікаря в усьому, що стосується життя і здоров'я пацієнтів [26].

Письменники кінця ХХ ст. часто вплітають у художню тканину творів описи різноманітних інфекційних хвороб і спричинених ними епідемій.

Роман Іваничук одному з розділів історичного роману «Черлене вино» (1976) дає назву «Мор». Тут зобра-

жено епідемію чуми. Ця реалія служить для передачі колориту зображеної епохи, розвитку сюжету і характерів твору. У романі «Манускрипт з вулиці Руської» (1978) перед читачем воскрешає Львів поч. ХVІІ ст., Львів періоду заснування перших братських шкіл і... першої колонії для прокажених. Саме навколо цієї хвороби будується одна із сюжетних ліній твору [28].

Тлом фантастично-філософської повісті «Мор» (1983) майстра психологічної і готичної прози Валерія Шевчука (н. 1939) є епідемія чуми [28]. Мікрообраз мору формує гнітючу атмосферу твору і підштовхує до роздумів над екзистенційними питаннями відносності всього у світі, крім сталих категорій добра і зла.

Павло Бейлін (1910-1988), лікар-хірург, кандидат медичних наук і письменник, свою повість «Завжди в дорозі» (1978) присвятив Данилові Заболотному. Змалювано фрагмент життя великого українського мікробіолога і епідеміолога, зокрема його участь у дослідженні й ліквідації епідемії чуми в Індії 1897 р. Короткими виразними штрихами зображено духовну і наукову атмосферу Києва, в якій перебував організатор майбутньої експедиції, морську подорож до Індії, самовіддану працю українського вченого і лікаря в лабораторії і в протичумному госпіталі в Бомбеї. У розмовах головного героя з друзями, колегами, видатними мікробіологами з усього світу, які також приїхали в Індію з усіх європейських держав, порушено низку практичних і етичних питань медицини: пошук шляхів зараження чумою, технологія виготовлення і методика застосування протичумної сироватки, моральність експериментів із сироваткою на людях або тваринах, пошук чумних вогнищ й причин чумних епідемій. І загалом – пошук сенсу життя. Зображено картину жажливої чуми в Індії, згадано епідемію дифтерії на Поділлі [29].

Зразком мемуарної прози є книжка доктора медичних наук, професора, багаторічного керівника клінічного відділення Київського НДІ епідеміології та інфекційних хвороб Бориса Угрюмова «Записки фронтового лікаря (перше видання 1970 р.). Значну увагу автора зосереджено на клініко-епідеміологічному аналізові захворюваності військовиків, особливостях виникнення, клінічного перебігу, розпізнавання і лікування туляремії, дизентерії, інфекційного гепатиту, черевного тифу в умовах життя і бойової діяльності військ на фронтах Другої світової війни [30]. Ця книжка – перший твір української мемуарної прози про діяльність лікаря-інфекціоніста і епідеміолога. Не меншої уваги заслуговує також інша книжка Б. Угрюмова «Про лікарський обов'язок» [31], в якій йде мова про романтику медичної професії, деонтологію та лікарську колегіальність.

У мемуарах професора-інфекціоніста Михайла Андрейчина «Інфекції і люди» (2020), з понад 50-річним

стажем лікаря, наведено спогади про незабутні випадки з лікувальної практики, наукову, організаційну роботу в клініці інфекційних хвороб, вплив останніх на особисту долю багатьох його пацієнтів. Описано участь в ліквідації епідемій особливо небезпечних інфекцій та лікування конкретних пацієнтів, співпрацю із вчителями і колегами, друзями і учнями, керівниками і начальниками. Виклад поєднується з роздумами про місце лікаря-інфекціоніста в сучасному українському суспільстві, в системі охорони здоров'я, яка перебуває в стані перманентної трансформації. Крізь призму авторського світобачення, з відвертим аналізом досягнень і допущених помилок, описано лікування хворих з поширеними і рідкісними інфекціями [32].

Варто зазначити, що книги мемуарної прози дають корисні уроки клінічного мислення, автори аналізують питання диференційної діагностики, свої і чужі діагностичні помилки, демонструють і коментують майстерність спілкування лікаря з пацієнтом, його ретельність, терпеливість, спостережливість, розуміння психології хворої людини та лікарської емпатії.

Отже, в творах української літератури досить широко відображено інфекційні хвороби. Ці хвороби подаються не тільки як життєвий факт, але й художньо осмислюються і часто набувають символічного змісту.

Інфекції, пошесть як прояв світового зла, життя і смерть – це одна з вічних тем світової літератури. Згадаймо тут збірник новел Джованні Боккаччо «Декамерон» (сер. XIV ст.), драматичну поему Джона Вільсона «Місто чуми» (1816), оповідання Едгара Аллана По «Король Чума» (1835), «Маска Червоної Смерті» (1842), романи Алессандро Мандзоні «Заручені» (1842), Альбера Камю «Чума» (1947). Найкращі твори української літератури про інфекційні хвороби входять до цього світового літературного контексту. Відзначимо славетний опис епідемії чуми 1348 р. у Флоренції, вміщений на початку «Декамерона» Джованні Боккаччо у майстерному перекладі Миколи Лукаша [33].

Усі згадані в статті твори – це не наукові твори, а художні, різножанрові, історіографічні, агіографічні, мемуарні, фантастичні, прозові, поетичні, написані авторами в різні століття. Ці твори – не протоколи. Усі вони, навіть спогади, відтворюють дійсність не завжди точно, часто суб'єктивно, відповідно до духу епохи та рівня наукових знань.

Найкращі зразки художніх творів здійснюють на читача (його свідомість і чуття) такий самий вплив, якщо й не більший, як і спілкування з реальною, живою людиною, якій властиві ті ж риси, що й літературному персонажеві. Мистецтво потрібне медичному працівникові для повнішого оволодіння його основною спеціальністю – лікувальною справою, допомагає зрозуміти духо-

вний світ людей, їх складні почуття й психологію. А чим глибше лікар спізнає закони і тонкощі людської душі, тим легше він зможе налагодити психологічний зв'язок з пацієнтом, а це часто визначає й успіх лікування.

Твори української літератури можна використовувати в медичному університеті та коледжі для того щоб поліпшити засвоєння таких предметів, як «Інфекційні хвороби», «Епідеміологія», «Мікробіологія», «Медична біологія», «Гігієна», «Медична етика та деонтологія», «Історія медицини», «Українська мова (за професійним спрямуванням)», «Естетика», інші дотичні навчальні дисципліни.

На профільних кафедрах можна ознайомити студентів з описами епідемій та інфекційних хворих в українських літописах, з художніми описами інфекційних захворювань і лікування. Це поживить лекцію, розширить знання майбутніх медичних працівників, сприятиме запам'ятовуванню матеріалу. На інтернет-сторінках зазначених кафедр доцільно навести список джерел художньої літератури, в яких висвітлена ця тематика, і навіть розмістити вибрані тексти чи посилання на них.

Рекомендуємо обов'язково читати мемуарну прозу інфекціоністів. Мемуари мають важливе суспільне і виховне значення, адже цей літературний жанр нагадує розмову з поважним спеціалістом, під час якої передається безцінний досвід і знання. У тексті мемуарів автор-лікар не тільки описує клінічну картину хвороби, а й демонструє і аналізує вибір успішної терапевтичної тактики, індивідуальну модель конструктивної комунікативної поведінки, що може мати значний позитивний вплив на формування професійної компетентності майбутнього фахівця. Подібний вплив на читача мають також високохудожні твори, що відтворюють працю лікаря у всій її багатогранності.

Краще з'ясувати деонтологічні аспекти в лікуванні інфекційних хворих допоможуть роман Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», оповідання М. Левицького «Одно слово», «Санітар», «Деда», книжки спогадів інфекціоністів.

Історику медицини не зайвим буде висвітлити на заняттях відомості про хвороби, відображені в давній українській літературі, порекомендувати студентам прочитати історичні романи Р. Іваничука «Черлене вино» і «Манускрипт з вулиці Руської», повісті В. Шевчука «Мор» і А. Чайковського «Бразилійський гаразд», оповідання О. Дучимінської «Смерть Василька», В. Підмогильного «В епідемічному бараці».

Вивчення курсу «Українська мова (за професійним спрямуванням)» органічно поєднується із знайомством з літературними творами. Можна провести навчальні дискусії, на яких обговорити етичні проблеми, порушені в художніх творах з життя лікарів, розглянути особли-

вості мовної поведінки, терміновживання персонажів. Для спостереження над особливостями стилів української мови, над вживанням термінів у різних стилях мови можна рекомендувати завдання (1) виписати з текстів оповідань і мемуарів речення з медичними термінами, пояснити особливості їх функціонування в науковому та художньому стилях; (2) охарактеризувати авторське терміновживання, особливості індивідуального стилю

(зв'язок з діалектною мовою, часом написання твору, із стилем мови).

Інфекції, пошесть як прояв світового зла, життя і смерть – це одна з вічних тем світової літератури. Найкращі твори української літератури про інфекційні хвороби входять до цього світового літературного контексту. Сприйняття літературних творів здійснює позитивний вплив на формування професійних якостей лікаря.

Література

1. Руський, Л. (1989). пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 43.
2. Козинський, Л. В. (2014). «Літопис руський» та інші давні тексти як українознавчі джерела відомостей про давню Україну в етнографічному нарисі «Звичаї нашого народу» О. Воропая. URL: <http://izbornyk.org.ua/ipatlet/ipat.htm> (дата звернення: 26.01.2024).
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. (1991). UKRAINIAN BIBLE. United Bible Societies. 100 M, V053, 959.
4. Літопис Самовидця. (1971). Київ: Наук. думка, 207.
5. Величко, С. В. (1991). Літопис, т. 2, пер. з книжної української мови, комент. ВО Шевчук, відп. ред. ОВ Мишанич, Київ.
6. История Русов или Малой России. (1991). Київ: РИФ «Дзвін», 261.
7. Дидик-Меуш, Г. (2008). Українська медицина. Історія назв. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
8. Етимологічний словник української мови. (1982-2012). Т. 1-6. Київ: Наукова думка.
9. Абрамович, Д. І (1991). Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 278.
10. Борисенко, К. Г. Алімпій Печерський. Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Алімпій Печерський](https://vue.gov.ua/Алімпій_Печерський) (дата звернення: 3.02.2024).
11. Києво-Печерський, П. (2001). Упорядк., адапт. укр. мовою, дод. і прим. І. Жиленко. Відп. ред. В. М. Колпакова. 2-ге вид. URL: <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm> (дата звернення: 26.01.2024).
12. Шевченко, Т. Г. (1989). Повне зібрання творів : у 12 т. «Ой не п'ються пива-меди...». Чума. Київ: Наук. думка, Т. 2. 127, 147-148.
13. Тичина, П. Я утверждаюсь. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=399> (дата звернення: 31.01.2024).
14. Матічин, Я. (2016, 2022). Лицар Крові, чи Смертельне танго Чуми. Львів : Піраміда, 456; Чума у наших головах. Київ: Ліра-К, 360; Війна і чума. Київ: Ліра-К, 324.
15. Чайковський, А. (1993). Малолітній. Олюнька: істор. повісті з життя малоземельної шляхти. Львів: Червона Калина, 97-319.
16. Чайковський, А. (1994). У чужому гнізді: повісті з XIX століття. Львів: Червона Калина, 495-599.
17. Бордуляк, Т. (1988). Іван Бразілієць. Київ: Дніпро, 190-236.
18. Дучимінська, О. (1992). Сумний Христос. Львів: Каменяр, 65-80.
19. Левицький М. (2016). Вибране. Луцьк: Терези, 21-24, 97-107, 266-275, 282-294, 302-307, 317-320.
20. Юкало, В. Я. (2016). Він лікував людей і мову (Лікар-філолог Модест Левицький). Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти: наук. збірник: матеріали всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 65-77.
21. Зеров, М. К. (1990). Твори: в 2 т. Київ: Дніпро, Т. 1. 74-75.
22. Сосюра, В. (1988). Третя Рота. Київ: Рад. письменник, 357.
23. Яновський, Ю. (1958). Твори: в 5 т. Київ: Державне видавництво художньої літератури, Т. II: романи. 169-255, 257-450.
24. Підмогильний, В. (1991). Оповідання. Повість. Романи. Київ: Наук. думка, 93-113.
25. Горбик, Р., Примаченко, Я. В епідемічному бараці: пандемія та диктатура в українській літературі 1920 року. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/22/157380/> (дата звернення: 26.01.2024).
26. Антоненко-Давидович, Б. (1991). Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, Т. 2. 5-176.
27. Іванчук, Р. І. (1988). Твори: в 3 т. Київ: Дніпро, Т. 1. 19-176, 177-381.
28. Шевчук, В. О. (1990). Птахи з невидимого острова : роман, повісті. Київ : Рад. письменник, 363-469.
29. Бейлін, П. Ю. (1985). Твори: в 2 т. Київ: Дніпро, 422-487.
30. Угрюмов, Б. Л. (1985). Записки фронтового лікаря. Київ: Здоров'я, 152.
31. Угрюмов, Б. Л. (1987). О врачебном долге. Київ: Здоров'я, 104.
32. Андрейчин, М. А. (2020). Інфекції і люди : розмисли клініциста. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 256.
33. Боккаччо Джованні. (1969). Декамерон. Київ: Дніпро, 723.

WORKS OF UKRAINIAN LITERATURE ON INFECTIOUS DISEASES

M. A. Andreychyn, V. Ya. Yukalo

Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University of the Ministry of Health of Ukraine

SUMMARY. The article considers the works of Ukrainian literature that reflect infectious diseases. The author describes and analyses the facts of recording infectious diseases and epidemics in the main genres of ancient literature, in poetry and prose of the nineteenth and twenty-first centuries. The importance of understanding the disease through the perception of an artistic image for the formation of a doctor's professional competence is substantiated. Recommendations for the use of Ukrainian literature about infectious diseases in the study of special and general disciplines in a medical institution of higher education are given.

Key words: *Ukrainian literature; infectious diseases; art reception; professional competence of a doctor.*

Відомості про авторів:

Андрейчин Михайло Антонович – академік НАМНУ, професор, д. мед. наук, завідувач кафедри інфекційних хвороб з епідеміологією, шкірними і венеричними хвороба-

ми Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського; e-mail: andreychyn@tdmu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0154-730X>

Юкало Володимир Ярославович – канд. філол. наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського; e-mail: yukalo@tdmu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2795-9679>

Information about the authors:

Andreychyn M. A. – academician of NAMS of Ukraine, MD, Professor, the Head the Department of Infectious Diseases and Epidemiology, Skin and Venereal Illnesses of Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University; e-mail: andreychyn@tdmu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0154-730X>

Yukalo V. Ya. – PhD (Philological Sciences), Associate Professor of the Ukrainian Language Department, Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University; e-mail: yukalo@tdmu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2795-9679>

Конфлікт інтересів: немає.

Authors have no conflict of interest to declare.

Отримано 15.07.2024 р.